

SİMLİ ALƏTLƏR

Məcnun Kərimov,
sənətsünəşlşq namizədi

Çeşidənə və geniş yayılmasına görə simli alətlərin Azərbaycan musiqi mədəniyyətində müstəsna yeri var. Yazılı mənbələrdə simli çalğı alətlərinin yaranmasına dair bir çox əfsanələr mövcuddur. Rəvayətə görə qartılın ağac bəşində parçaladığı bir heyvanın bağırsaqları dağlaraq ağacın budaqlarına dolars. Sonradan quruyub tarıma çökmiş quru bağırsaq külək əsdiçkə özbaşına müxtəlif musiqi səsləri verməyə başlayır. Bu səsləri eşidən qədim insanlar ilk simli çalğı alətlərini icad edirlər.

Bu əfsanədə həqiqətə uyğun bir fakt var. Doğrudan da tarixən simli çalğı alətlərinin gövdəsi, qolu və kəlləsi müxtəlif ağac növlərindən, simləri və qoluna bağlanmış pərdələri isə müəyyən üsullarla heyvan bağırsağından hazırlanmışdır.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz tarixi əhəmiyyəti olmuş çoxsaylı simli musiqi alətləri zaman-zaman formalaşaraq, müasir musiqi alətlərinin yaranmasına öz təsirini göstərmiş və bu günümüzdə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan simli çalğı alətləri ifa tərzinə görə dörd qrupa bölünür:
Azərbaycan simli çalğı alətləri (dartımlı) – çəng, Sırvan tənburu Ağac toxmaqla ifa edilən – santur.

Qopuz

Ən qədim simli çalğı alətlərindən biridir. Onun yaranma tarixi eramızdan çox-çox əvvəllərə aid edilir. ABŞ arxeoloqlarının 1960-cı ildə Cənubi Azərbaycanın Şuşadağı atəşdə yərləşən Çiğamsı qədim insan məskəninə apardıqları qazıntılar zamanı e. ə. VI minilliyə aid edilən nadir mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu tapıntılarından ən maraqlısı sinəsində qopuz tutmuş ozan və bir neçə başqa musiqiçidən ibarət musiqi məclisinin təsvir edildiyi saxsı qabdır: "Qopuz türk xalqlarının yaşadıqları geniş coğrafi ərazilərdə məlum olmuşdur. Onun müxtəlif növləri hətta bəzi Avropa ölkələrində də (Ukrayna, Polşa, Macarıstan, Moldova) "kobuz", "kobza", "komuz", "komiz" və başqa adlarla geniş yayılmışdır. Çox güman ki, bu, eramızın IV-V əsrlərində türk tayfaları olan hunların Avropaya yürüdü (Xalqların Böyük Köçü) zamanı baş vermişdir.

Qopuzun iki növü daha geniş istifadə olunmuşdur.

1) "Qıl qopuz" və ya "ikiqıl" kimi tanınan və kamanla ifa edilən ikisimli qopuz növü Orta Asiya xalqları arasında, xüsusilə Qazaxıstanda geniş yayılmış və hazırda istifadə edilməkdədir.

2) Müasir aşiq sazının sələfi sayılan üçsimli "qolça qopuz" Azərbaycan türklərinin istifadə etdikləri ən qədim simli musiqi alətidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında xatırlanan qolça qopuz bir neçə adda təqdim olunur.

Kitabə adları çəkilən "quruluca qopuz", "alça qopuz" ayrı-ayrı alətlərin deyil, eyni bir alətin müxtəlif cəhətlərini açıqlayır.

Əbdülgədir Məraği "Məqəsid əl-əlhan" əsərində qopuzun iki növünün – "rumluqlar qopuz" və "ozan qopuzu"nu quruluşu barədə məlumat vermişdir.

Güman ki, "qopuz" sözünün etimologiyası qop – qədim türkçədə "ucaltı", "yüksəklik", uz isə "avaz", "sehrli musiqi ahəngi" anlamını verir.

Qədim türk qopuzları, əsasən, ikisimli və üçsimli olmuşdur. Altay, Sibir, Çin, Uygur və Türkmənistan ərazilərində məskunlaşan türk tayfaları ikisimli, Anadolu və Azərbaycan türkləri isə üçsimli qopuzdan istifadə etmişlər. Qolça qopuzun çanağı udabənöz olub, ondan xeyli kiçikdir. Çanaq hissəsi bütöyünmə üsulu ilə hazırlanır. Onun üzünün 2/3 hissəsi dəri, qalan hissəsi isə nazik taxta üzlüklə örtülür. Qopuzun qısa qoluna pərdələr bağlanılır. Ümumi uzunluğu 810 mm, çanağının uzunluğu 410 mm, eni 240 mm, hündürlüyü 120 mm-dir.

Diapazonu böyük oktavanın "si" səsinəndən birinci oktavanın "lya" səsinə kimidir.

Çoğur

Tarixi qaynaqlardan aydın olur ki, XII-XVI yüzilliklərdə, qopuzun sazla əvəzlənməsi arasındakı dövrdə, Qafqaz, İran və Anadoludakı sufi mərasimlərində, dərviş-əşiq məclislərində "çağır", "çaçur", "çuqur", "çoğur", "çoğur" adlı musiqi alətindən istifadə edilmişdir. Ehtimal ki, çoğur "haqqı, allahı çağırmaq üçün istifadə edilən musiqi aləti" mənasını verir. Bu sözün dilimizdə işlənmə "çal-çağır" ifadəsindən törənməsini və sonralar "çoğur" kimi formalaşmasını də güman etmək olar. Müxtəlif

tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Orta əsrlərdə Səfəvi dövlətinin ordusunda yüksək döyüş əhval-ruhiyyəsi yaratmaq üçün çoğur musiqi alətindən istifadə etmişlər.

XVI yüzilliyin əvvəllərində bəhs edən "Cahanarayi-Sah İsmayıl Səfəvi" salnaməsində bu barədə deyilir: "...Qalib yürüdü ordunun qarşısında çukurlar çalmağ, türk-ürsəşarlar oxumaqla döyüşçülərin vuruş ruhunu qaldırır-ıdır".

Əli Rza Yalçın "Cənubda tərkəmən çalğıları" əsərində çoğurun 9 teli, 15 pərdəsi və gözəl səs təmbri olmasından söz açılır. Tarixi faktlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, XII-XIII yüzilliklərdə ozan qopuzunun çoğurla, XV-XVI yüzilliklərdə isə çoğurun sazla əvəzlənməsi mərhələləri

olmuşdur. Ancaq çoğurun başqa növləri Qafqazda, eləcə də İraq türkmənləri arasında dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondunda saxlanılan XIX əsrə aid çoğur musiqi aləti üç qoşa simdən və 22 pərdədən ibarətdir.

Alətin çanağı tut ağacından yığıma üsulu ilə hazırlanır. Çanağın üst hissəsi 4 mm qalınlığında ağac üzlüklə örtülür. Qol və kəllə hissəsi qoz, aşıqları isə armud ağacından hazırlanır. Ümumi uzunluğu 880 mm, çanağının uzunluğu 400 mm, eni 225 mm, hündürlüyü 140 mm-dir. Qoluna 22 pərdə bağlanır. Çanağın yan tərəflərində 2, üst hissəsində isə səs rezonansı üçün bir neçə oyuq açılır.

Səs düzümü kiçik oktavanın "do" səsinəndən ikinci oktavanın "sol" səsinə kimidir.

Çəqəno

Kamanla çalınan dörsimli çalğı alətidir. XIX əsrin sonlarına kimi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuşdur. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanada olmuş rossam Q.Çaqarın "Şamaxı rəqqasələri" tablusunda çəqənoğünün təsvirini vermişdir. Qətran Təbrizinin, İmadəddin Nəsiminin, Seyid Əzəm Şirvaninin və bir çox klassiklərin əsərlərində də bu alət haqqında məlumat vardır.

Bu alət 2000-ci ildə Şotlandiyanın Edinburq şəhərində kamanla ifa edilən simli musiqi alətlərinin tarixinə həsr olunmuş simpoziumda iştirakçıların marağına səbəb olmuşdur. Alət armudşəkili çanaqdan, qol və kəllədən ibarətdir.

Çəqənoğünün usnov çanağı doqquz hissədən ibarət olub, yığıma üsulu ilə qoz, sənə və ya fıstıq ağacından hazırlanır. Dayaq rolunu oynayan uzun demir şiş çanağın alt hissəsindən keçərək qol ilə çanağı birləşdirir. Çanağın üzü 5 mm qalınlığında şam ağacından hazırlanmış taxta üzlüklə örtülür və onun üzərində səs rezonatorları üçün oyuqlar açılır. İfaçı şişi yerə dayayaraq, aləti sağıqlı vəziyyətdə saxlayır və sağ əlində tutduqca kamanla səsləndirir.

Alətin ümumi uzunluğu 820 mm, çanağının uzunluğu 420 mm, eni 220 mm, hündürlüyü 140 mm-dir.

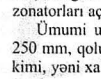
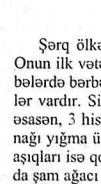
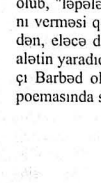
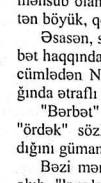
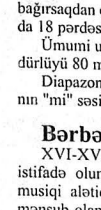
Diapazonu böyük oktavanın "fa" səsinəndən ikinci oktavanın "fa" səsinə kimidir. Ansambl və orkestrlə, eləcə də solo aləti kimi istifadə edilə bilər.

Rübab

Mizrabla çalınan simli-dartımlı musiqi alətidir. Orta əsrlərdə Azərbaycanada geniş istifadə edilmişdir. Nizamının, Nəsiminin, Füzulinin, S. Ə. Şirvaninin və bir çox klassiklərin yaradıcılığında rübab təsviri verilmişdir. X əsrdə yaşamış görkəmli alim Əl-Fərahəbi görə, rübab qədim mənşəli Şərq musiqi alətidir. Orta Asiya xalqları arasında müxtəlif növləri "kaşqar rübabı", "tacik rübabı" adları ilə çox məşhurdur.

Nizamı Gəncəvi incə və zərif rübabı nəğməkar çuqların cəh-cəhi ilə müqayisə edir.

Şirvan musiqi məclislərinin bəzəyi olmuş rübab Xaqani Şirvaninin əsərində belə törənünm edilib:

*Mey eşiqno düşmüş rübab,
Qolunda çox vardır tonab.
Çəkmiş bu yolda çox azab
Quru qamış tok çox sanar.*

XVII əsrdə çəng ilə rübabın birlikdə səsləndirilməsinə işarə edən Qıvami Mürözün yazır:

*Gözələndə oynar gözəl və şərab,
Qolunda çalır çəng ilə rübab.*

XVIII əsrdən başlayaraq rübab Azərbaycanada tədricən unudulmuş, dövrümüzdə qədər qalmaqamışdır. Musiqi mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli rol oynamış rübab yenidən bərpa edilərək səsləndirilib.

Rübab özünəməxsus çanaq və uzun qoldan ibarətdir. Çanaq tut, qoz və ya fıstıq, qol isə qoz ağacından hazırlanır. Çanağın üzünü balıq dərisindən, yaxud öküz ürəyinin pərdəsindən hazırlanmış üzlük çəkilir və ipəkdən, yaxud bağırsaqdan çəkilmiş iki qoşa və bir tok sim bağlanır. Qolunda 18 pərdəsi olur.

Ümumi uzunluğu 910 mm, çanağının eni 210 mm, hündürlüyü 80 mm-dir.

Diapazonu böyük oktavanın "si" səsinəndən ikinci oktavanın "mi" səsinə kimidir.

Bərbət

XVI-XVII əsrlərə kimi Azərbaycanada istifadə olunmuş mizrabla çalınan simli musiqi alətidir. Ud tipli alətlər ailəsinə mənsub olan bərbətin gövdəsi uda nisbətən böyük, qolu isə xeyli uzundur.

Əsasən, saray musiqi aləti sayılan bərbət haqqında Azərbaycan klassiklərinin, o cümlədən Nizamı Gəncəvinin yaradıcılığında ətraflı məlumat verilib.

"Bərbət" sözünün bərb - "sine", bət - "ördək" sözlərindən birləşməsindən yaranmış güman etmək olar.

Bəzi mənbələrdə isə onun ərəb sözü olub, "ləpələnmə", "dalğalanma" mənasını verməsi qeyd olunur. Tarixi mənbələrdən, eləcə də Nizamı yaradıcılığında məlum olur ki, bu alətin yaradıcısı öz dövrünün məşhur musiqiçisi, mahir ifaçı Bərbət olmuşdur. Nizamı Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasında saray musiqiçisi Bərbədi belə tərif edir:

*Sarxos bilbil kimi gələndə Bərbət
Su kimi axırdı olanda bərbət.
O çala bildiyi yüz xoş nəğmədən
Seçdi otuzunu özü bəyənən.*

*Bu otuz nəğmə ki, Bərbət çalırdı,
Gah ürək veriridi, gah can alırdı.*

Şərq ölkələrində bərbətin müxtəlif növləri olmuşdur. Onun ilk vətəni Səudiyyə Ərəbistəni sayılır. Bir çox mənbələrdə bərbətin 3, 8, 10 simli növləri olduğu barədə dəlillər vardır. Simlər ipək və bağırsaqdan hazırlanır. Bərbət, əsasən, 3 hissədən – çanaq, qol və kəllədən ibarətdir. Çanağı yığıma üsulu ilə qoz və ya qırmızı çinar, qol, kəllə və aşıqlar isə qoz ağacından hazırlanır. Üzü 4 mm qalınlığında şam ağacı ilə örtülərək üzərində bir neçə yerdən səs rezonatorları açılır. Qolunda 9-12 pərdə olur.

Ümumi uzunluğu 665 mm, eni 465 mm, hündürlüyü 250 mm, qolunun uzunluğu 205 mm-dir. Bərbət qədim ud kimi, yəni xalis kvarta münasibətində köklənir.

